УДК930:94(477.43/.44=411.16) «195/201»

Валерій Кононенко

ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується зарубіжна історіографія історії єврейської національної меншини Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. У статті автор зазначає, що упродовж 1990-х – на початку 2000-х років зріс інтерес до вивчення історії єврейської національної меншини як повоєнного радянського періоду, так і періоду незалежної України. У цей період з'явилися наукові дослідження відомих наукових центрів міжнародної юдаїки, що присвячені історії розвитку цієї національної громади не тільки України, а й безпосередньо Поділля.

Ключові слова: євреї, Україна, Поділля, історіографія, юдаїка.

Упродовж тривалого періоду історія єврейської національної меншини Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. фактично була не розкрита. Лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. з'явилися праці, які були присвячені вивченню окремих аспектів життя євреїв Поділля зазначеного періоду як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії.

Проте, саме зарубіжна історіографія спонукала значний інтерес до вивчення даного питання, заявивши про існування в окремих регіонах Поділля у другій половині ХХ ст. радянського, а згодом і пострадянського штетлу – як феномену єврейського містечка.

У статті автор ставить за мету проаналізувати останні зарубіжні дослідження життя єврейського населення Поділля у другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Для досягнення мети автором передбачено виконання наступних завдань: проаналізувати зарубіжну історіографію даного питання; охарактеризувати найбільш ґрунтовні зарубіжні дослідження історії єврейської національної меншини на Поділлі, визначити основну спрямованість інтересу зарубіжних істориків до вивчення історії єврейського населення Поділля ХХ – початку ХХІ ст.

Останніми роками сучасна українська наука поповнилася кількома науковими дослідження історіографії історії євреїв України. Одним із перших здійснив огляд наукових досліджень стосовно вивчення історії єврейської общини Поділля Л. Орловський [1]. Робота дослідника присвячена огляду наукового доробку вітчизняної та закордонної історичної науки стосовно різних сторін життя єврейської громади Поділля, що були підготовлені упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХІ ст.

Загальний огляд сучасної зарубіжної історіографії історії та культури євреїв України зробив О. Козерод. Автор робить висновок, що зарубіжних істориків цікавлять теми єврейської історії та культури в Україні з огляду на те, що Україна є колискою світового єврейства, країною, де практично кожне велике місто або районний центр якої пов'язані з єврейською історією. Саме історія єврейських громад регіонів України цікавить західних дослідників у найбільшій мірі [2, с. 25].

У 2000 р. вийшла праця узагальнюючого характеру О. Рафальського «Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис», де зроблено ґрунтовний аналіз вітчизняних та закордонних досліджень з історії національних меншин у XX ст., які були видані на той момент [3].

Огляду історіографії дослідження окремих аспектів розвитку єврейської громади України, у тому числі Поділля, стосуються наукові доробки авторів Л. Якубової [4] та М. Зеркаль [5].

Зарубіжна історіографія історії єврейського народу Поділля зазначеного періоду представлена в основному працями дослідників Російської Федерації, Великої Британії, США, Канади та Ізраїлю.

З кінця 1990-х рр. спостерігаємо значний науковий інтерес до вивчення історії єврейської національної громади СРСР, УРСР та незалежної України російської історичної науки. Праці російської історіографії присвячені, як загальним аспектам функціонування єврейської національної меншини в Україні, так і досліджують безпосередньо розвиток єврейської національної громади Поділля. У Російській Федерації до початку 2000-х рр. сформувалося декілька центрів вивчення історії євреїв колишньої Російської імперії, СРСР та життя єврейських громад у пострадянських республіках.

Одним із основних сучасних наукових центрів за межами України по вивченню історії євреїв Поділля став Центр «Петербурзька юдаїка» Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Одним із перших проектів Центру стало видання «100 еврейских местечек Украины. Подолия: исторический путеводитель» (100 єврейських містечок України. Поділля: історичний путівник) (вип. 1, 1998 р. та вип. 2, 2000 р.), які безпосередньо присвячені дослідженню історії подільських єврейських містечок від появи там єврейського населення до 1990-х рр. [6; 7]. Ці видання стали одними із перших досліджень єврейських містечок (теперішніх сіл, селищ та міст), де ще на початку XX ст. євреї складали більшість міського населення. Дослідження в основному стосується більшої частини Поділля, які відповідно до сучасного адміністративно-територіального устрою входять до Вінницької та Хмельницької областей. Окрім власне історії єврейської національної меншини цих містечок, авторами фактично створено реєстр пам'яток єврейської матеріальної культури, які збереглися на Поділлі до цього часу.

Окрім того, цією науковою установою впродовж 2004–2008 рр. організовані польові експедиції до колишніх єврейських штетлів Східного та Південного Поділля: у 2004 р. – до Могилів-Подільського, Чернівців (смт. у Вінницькій області), Шаргороду; у 2005 р. – до Гайсину, Тульчина; у 2006 р. – до Балти, Тульчина; у 2007 р. – до Могилів-Подільського, Немирова, Брацлава; у 2008 р. – до Могилів-Подільського, Ямполя, Бершаді, Томашполя, Тульчина. Підсумком даних експедицій став зібраний багатий фактичний матеріал щодо єврейської національної меншини регіону, частина якого лягла в основу ряду публікацій. Остання публікація проекту – «Штетл. XXI век. Полевые исследования» («Штетл. XXI століття. Польові дослідження», 2008 р.). Автори видання терміном «штетл» називають єврейські містечка регіону. У першу чергу вони зосереджують свою увагу на житті єврейської національної меншини регіону у післявоєнний період радянської влади. Автори роблять висновок, що у цих містечках Поділля до цих пір існують невеликі єврейські громади, які пережили війну і вважають свою історію продовження життя штетла. Автори вважають, що саме на території сучасного південно-східного Поділля між річками Дністер та Південний Буг варто шукати залишки єврейських містечок, оскільки дана територія під назвою Трансністрія у роки Другої світової війни входила до складу румунської зони окупації, де євреї, на щастя, уникли тотального винищення, а значна частина з них вижила у місцевих концтаборах та гетто. Не зважаючи на те, що у повоєнний період євреї вже не складали більшість населення, вони грали помітну роль (яка частково зберігалась включно до початку 2000-х рр.) в економічному та культурному житті містечок. Основним, на думку авторів, було те, що вони відчували себе євреями серед євреїв в єврейському містечку, а тому є сенс говорити про повоєнний радянський і навіть пострадянський штетл [8, с. 11].

Іншим центром дослідження єврейства України став Навчально-науковий Центр біблеїстики та юдаїки Російського державного гуманітарного університету, що був утворений у 1996 р. при підтримці світових центрів юдаїки, зокрема Єврейської теологічної семінарії Америки (JTS) та Інституту єврейських досліджень (YIVO). Центром впродовж 2004–2009 рр. були організовані експедиції по вивченню історії та культури євреїв до міст Чернівці та Хотина Чернівецької області.

Також значну роль у вивченні історії євреїв грає російський Центр наукових працівників та викладачів юдаїки у вищих навчальних закладах «Сефер». Цією науковою установою організовано цілий цикл конференцій, у тому числі міжнародних, з юдаїки та історії культури слов'ян і євреїв. Матеріали конференцій репрезентують історію життя єврейської національної меншини від найдавніших часів до сьогодення. Окремі статті присвячені історії регіональних меншин, у тому числі Поділля.

У російській історіографії, як і у вітчизняній, переважають праці які розглядають або загальні аспекти функціонування єврейської національної меншини або розглядають окремі питання життя євреїв СРСР та єврейських громад на пострадянському просторі.

І. Альтман у своїй праці «Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг.» провів узагальнення досліджень з історії Голокосту та руху опору євреїв у СРСР на початок 2000-х рр. Автор розглядає історію Голокосту як комплексний геноцид єврейського населення в контексті історії Другої світової війни. У своїй праці автор подає статистику гетто та жертв Голокосту. Автор вважає, що саме на території України сформовано найбільше гетто – 442, із них тільки у Вінницькій області – 127 та й втрати серед єврейського населення на Поділлі були одними з найбільших – у Вінницькій області – 87,6 тис., у Хмельницькій – 106,5 тис. [9, с. 81, 87, 294].

Важливе місце для з'ясування історії Поділля для єврейської національності має праця М. Куповецького «Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века», де автор аналізує демографічні процеси серед євреїв України, акцентуючи увагу на найбільших міських центрах українського єврейства, у тому числі подільських. Серед основних причин зменшення єврейського населення в республіці вказує русифікацію, асиміляцію, змішані шлюби, міграцію населення республіки в інші регіони СРСР та еміграцію за кордон [10].

Повсякденне життя євреїв у повоєнний радянський період розглядає А. Амосова, яка досліджує причини зміни єврейських імен на російські. Свої висновки автор побудувала у тому числі на матеріалах України й Поділля. У роботі автор робить висновок, що серед причин масової заміни традиційних єврейських імен на російські прослідковувалась ідеологічна підстава – вимушена міра для вступу на навчання до вищих навчальних закладів своїх дітей, отримання роботи тощо [11].

Питання народного іудаїзму в Україні (переважно на території Поділля) в умовах радянської дійсності вивчає М. Каспина. Автор вважає, що євреї не могли відкрито сповідувати та дотримуватись усіх заповідей іудаїзму через тиск влади, і щоб не звертати на себе увагу держави, вони були змушені частково порушувати релігійні закони та канони або трансформували певні релігійні норми власним трактуванням [12].

Зарубіжна історіографія також представлена масивом досліджень, які розглядають переважно загальну історію єврейської національної меншини у радянський період або досліджують її окремі аспекти – наприклад, питання Голокосту. Проте, останнім часом у працях істориків з США, Канади, Ізраїлю бачимо значний інтерес до Поділля, з огляду на те, що тут, особливо у південно-східній її частині у повоєнний період збереглася єврейська національна меншина, її духовна та матеріальна культура.

Представник американського фонду «Джойнт» в Україні Чарльз Хоффман (одним із перших почав комплексно досліджувати єврейські подільські містечка. Він звернув увагу на невеличке єврейське містечко Поділля – Шаргород, побувавши тут у 1996 р. На підставі власних вражень ним була написана праця «Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism» («Червоний штетл: Виживання єврейського міста при радянському комунізмі», 2002 р.). Автор вибрав Шаргород, як містечко, яке навіть у середині 1990-х рр. зберегло єврейський дух. Фактично автор один із перших розвіяв західний стереотип про смерть штетлу, як єврейського містечка в СРСР після Другої світової війни внаслідок Голокосту та репресій радянської влади. Дослідник показав, що завдяки певним щасливим обставинам єврейське населення Шаргорода уникло тотального знищення в роки війни та збереглося від повної асиміляції та відходу від іудаїзму в повоєнні роки радянської влади. Тут збереглись традиції общини, у першу чергу внаслідок симбіозу між місцевою господарською адміністрацією, де працювали переважно євреї і радянською владою, навіть не зважаючи на те, що містечко на собі відчуло антисемітські кампанії, боротьбу з релігією, боротьбу з сіонізмом та інші форми розв'язання «єврейського питання» в СРСР [13].

Американський дослідник Джеффрі Вейдлінжер підготував працю «In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine» («У тіні містечка: Мале місто єврейського життя в Радянській Україні»), (2013 р.) [14]. Праця автора присвячена аналізу існування єврейських містечок та єврейської національної меншини України після Голокосту, коли тисячі євреїв, які пережили війну повернулися, щоб відновити свої громади. Автор використав спогади близько 400 євреїв, учасників тих подій. Це дало можливість йому зробити певну переоцінку традиційної радянської єврейської історії XX ст. Опитуванні євреї, що були вихідцями з СРСР, ділились спогадами як про єврейське життя у довоєнній Україні, так і про досвід виживання під час Голокосту, життя при комунізмі. Переважна більшість з них були вихідцями із невеликих міст та селищ Поділля, яких автор назвав останніми єврейськими жителями містечок Східної Європи. Він ознайомився з єврейськими громадами Вінниці, Бершаді, Брацлава, Могилів-Подільського,

Шаргорода, Теплика, Томашпіля, Тульчина. Автор робить висновки, що не зважаючи на сталінські репресії, Голокост, антисемітизм, за спогадами учасників тих подій єврейське життя в українських містечках у повоєнний період тривало.

Об'єктивне дослідження повсякденного життя єврейських громад у другій половині XX ст. не можливе без залучення фундаментальної праці канадської дослідниці Анни Штерншис «Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939» («Радянське і кошерне. Єврейське народна культура в Радянському Союзі, 1923–1939», 2006 р.). Не зважаючи на те, що хронологічно дана праця присвячена більш ранньому періоду радянської єврейської історії, вона допомагає зрозуміти процеси, які проходили в середині цієї меншини у весь радянський період. Праця автора побудована на дослідженні спогадів американських євреїв – вихідців з СРСР (у тому числі із Поділля). На її думку, у Радянському Союзі під тиском комуністичної влади сформувалася радянська за формою, проте національна за суттю єврейська культура. Окрім того, на євреїв свій вплив здійснювало місцеве неєврейське оточення, що привело до певного переплетення єврейських звичаїв з українськими і формуванню феномену єврейської народної культури. Внаслідок цього та через тиск радянської влади, на думку автора, відбувається певний відхід від суворо регламентованих правил єврейського життя, що стало наслідком формування, наприклад, феномену «кошерної свинини» та сприяло асиміляції єврейського населення, зростання кількості міжнаціональних шлюбів тощо. Автор також робить висновок про наявність серед єврейської національної меншини двох типів культур – зрусифікованої у містах та більш національної у невеликих містечках [15].

Демографічні та соціальні процеси серед єврейського населення СРСР проаналізував ізраїльський вчений В. Константинов у праці «Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)» Ця робота фактично стала першим узагальнюючим дослідженням соціально-демографічного розвитку єврейського населення колишнього СРСР за минуле сторіччя, включаючи динаміку чисельності та розселення по республікам і містам, етномовний склад, статеву, вікову і сімейну структуру, народжуваність і смертність, рівень освіти, професійну структуру, участь в радянській політичній системі і еміграцію в інші країни. Інформація подана як по республікам СРСР, так і по конкретним регіонам – найбільших містах, обласних центрах. Автор також визначив основні причини постійного зменшення єврейського населення у другій половині XX ст. На його думку, Катастрофа у роки Другої світової війни, а потім – зниження народжуваності та зростання асиміляції, а також масова еміграція – призвели до абсолютного скорочення єврейського населення СРСР, і тим самим, зумовило поступове зниження його ролі в суспільному житті країни [16, с. 298].

Ізраїльський дослідник Іцхак Арад став автором системного дослідження винищення євреїв СРСР в роки Другої світової війни – «Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)» (2007 р.). Автор вважає, що одним з результатів Катастрофи на окупованих територіях Радянського Союзу, крім величезної кількості загиблих, стало знищення містечка («штетла»), яке було особливим явищем єврейського життя у Східній Європі упродовж століть, оскільки сотні тисяч євреїв проживали саме в містечках на захоплених гітлерівцями радянських землях і на відміну від міських жителів, частина яких евакуювалася з промисловими підприємствами, з радянською і партійної адміністрацією, навчальними закладами, більшість єврейських мешканців містечок залишилося на своїх місцях і в результаті загинула [17, с. 803].

Таким чином, із аналізу зазначених вище наукових досліджень можемо констатувати значний науковий інтерес до вивчення історії єврейської національної меншини Поділля другої половини XX – початку XXI ст. та загальної історії єврейської національної меншини СРСР та УРСР у зарубіжної історіографії. Зарубіжна історіографія фактично ревізувала ідеологему про «смерть штетлу» в СРСР як системи традиційного способу життя єврейського населення після Другої світової війни внаслідок Голокосту та антисемітських кампаній радянської влади.

Автор у статті проаналізував лише частину праць, які присвячені історії євреїв Поділля та з'явилися останнім часом. На жаль, можемо констатувати, що переважна частина цих праць побудована на дослідженні усної історії, спогадах безпосередніх учасників тих подій, тоді як цілий ряд архівних джерел історії єврейської національної меншини другої половини – початку XXI ст. фактично ще не досліджені і потребують вивчення як з боку вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

Список використаних джерел

1. Орловський Л. Єврейська община Поділля в дослідження зарубіжних та українських вчених / Л. Орловський // Питання історії України. – 2009. – Т. 12. – С.193–201. 2. Козерод О. В. Сучасна зарубіжна історіографія історії та культури євреїв України / О. В. Козерод // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2012. – № 9. – № 21–26. 3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Полюс, 2000. – 446 с. 4. Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних менших УСРР / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 132–154. 5. Зеркаль М. Історіографічний аналіз висвітлення історії освіти національних меншин в Україні (1991–2012 рр.) / М. Зеркаль // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип.3.35. – С. 278–286. 6. 100 еврейских местечек Украины. Вып.1. Подолия: исторический путеводитель / Иерусалимский центр документирования наследия диаспоры, Институт исследований еврейской диаспоры при Петербургском еврейском университете; Авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. – 2-е изд., испр. и доп. – Харків: Тарбут Лаам; Иерусалим; СПб.: Издательство Петербургского еврейского университета, 1998 . – 319 с. 7. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия. – СПб.: Издатель Александр Гершт, 2000. – 704 с. 8. Штетл. XXI век. Полевые исследования / Сост. Ва. Дымшиц, А.Л. Львов, А.В. Соколова. – СПб.: Издательство ЕУСПБ, 2008. – 292 с. 9. Альтман И. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 543 с. 10. Куповецкий М. С. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине ХХ века / М. С. Куповецкий // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 5–6. – С. 165–184. 11. Амосова С. Рассказы о выборе и изменениях имен в восточноевропейской еврейской традиции / ред. С. Н. Амосова // Живая старина. – 2014. – № 1. – С. 31–32. 12. Каспина М. Народный иудаизм: варианты религиозных практик (по материалам экспедиций к евреям Украины и Молдавии, 2004–2011) / М. Каспина // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2015. – № 3 (33). – С. 11–30. 13. Hoffman C. Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism / C. Hoffman. – New York: American Jewish Joint Distribution Committee, 2002. – xvii, 223 p. 14. Jeffrey Veidlinger. In the shadow of the shtetl: small-town Jewish life in Soviet Ukraine / Jeffrey Veidlinger. – Bloomington; Indianapolis: Indiana university press, cop. 2013. – XXXIV, 385 p. 15. Shternshis A. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939 / A. Shternshis. – Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 2006. – 281 p. 16. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в ХХ веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов – Иерусалим: [б. в.], 2007. – 305 с. 17. Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лира ЛТД; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.

Валерий Кононенко

ЕВРЕЙСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ МЕНЬШИНСТВО ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ – НАЧАЛА XXI ВЕКА В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье исследуется зарубежная историография истории еврейского национального меньшинства Подолья второй половины ХХ – начала XXI в. В статье автор отмечает, что в течение 1990-х – начале 2000-х гг. возрос интерес к изучению истории еврейского национального меньшинства как послевоенного советского периода, так и периода независимой Украины. В этот период появились научные исследования известных научных центров международной иудаики, посвященные истории развития этой национальной общины не только Украины, но и непосредственно Подолья.

Ключевые слова: евреи, Украина, Подолье, историография, иудаика.

Valeriy Kononenko

THE JEWISH NATIONAL MINORITY OF PODILLYA IN THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article examines the international historiography of the history of the Jewish national minority of Podillya in the second half of XX – beginning of XXI century. In the article the author notes that during the 1990s – early 2000-ies the interest in studying the history of the Jewish national minority of the post-war Soviet period and as well as the period of independent Ukraine has increased. In this period appear researches of the well-known research centers of international Jewish studies. They are dedicated to the history of the national communities of Ukraine and Podillya.

Key words: Jews, Ukraine, Podillya, historiography, Jewish studies.